

Vieras vaan ei vihollinen: Suomalaisten ja saksalaisten maantiedon oppikirjojen venäläiskuva 1933–1944

Suomalaisissa ja saksalaisissa 1930- ja 1940-lukujen maantiedon oppikirjoissa osoitettiin monin tavoin venäläisten ihmisten erilaisuus ja huonomuus suhteessa omaan kansallisuuteen. Kuvaukset venäläisistä toimivat peilinä, johon vertaamalla vahvistettiin koululaisten käsitystä oman kansan erityisyydestä ja erinomaisuudesta. Venäläiskuva ei kuitenkaan kärjistynyt viholliskuvaksi edes toisen maailmansodan aikana, vaan viholliskuvaa maalailtiin kommunistisesta Neuvostoliitosta ja saksalaiskirjoissa lisäksi juutalaisuudesta.

Avainsanat: oppikirjat, Suomi, Saksa, toinen maailmansota, venäläiskuva

Johdanto

Suomalaisten ja saksalaisten asennoitumisesta venäläisiin toisen maailmansodan alla ja sen aikana puhutaan usein tiivistäen ryssävihana. Kummassakin maassa vallitsi julkinen epäluuloinen suhtautuminen Neuvostoliittoon ja venäläisiin. Aggressiivisella kommunisminvastaisuudella ja jopa rasisella venäläisvihalla oli julkisuudessa hyväksytyt asema. Samoin molemmat maat taistelivat toisessa maailmansodassa juuri Neuvostoliittoa vastaan; mailla oli yhteinen vihollinen. Sotapropagandassa neuvostovihollisesta puhuttiin oman kansakunnan äärimmäisenä vastakohtana. Ulottuiko tällainen venäläisviamielinen puhe kuitenkaan yhteiskunnan kaikkiin sopukoihin?

Tämä artikkeli käsittelee suomalaisten ja saksalaisten venäläiskuva 1930–1940-lukujen maantiedon kouluoppikirjoissa. Artikkelissa tutkitaan oppikirjojen representaatioita venäläisistä ihmisistä ja sekä sitä, millaisin implisiittisin keinoin venäläisiä arvotettiin suhteessa omaan kansakuntaan. Lisäksi artikkelissa tarkastellaan, rakennettiinkö venäläisrepresentaatioilla mielikuvaa venäläisistä ihmisistä ”vihollisina”. Oppikirjoja analysoidaan siitä näkökulmasta, millainen venäläiskuva nähtiin sopivaksi kirjojen välityksellä koululaisille antaa. Artikkelissa keskitytään erityisesti valmiiden, painettujen oppikirjojen sisältöihin. Tarkastelun ulkopuolelle jätetään esimerkiksi kirjojen tuotannon ja vastaanoton aspektit sekä yksittäisten kirjojen väliset vertailut.

Analysoitu oppikirja-aineisto muodostuu vuosien 1933–1944 aikana ilmestyneistä suomalaisista ja saksalaisista maantiedon oppikirjoista, jotka oli tarkoitettu käytettäväksi Suomessa oppikoulussa ja

Saksassa oppikoulua vastaavassa koulumuodossa *höhere Schule*¹. Artikkelissa tutkitaan erityisesti kirjojen Neuvostoliittoa käsitteleviä lukuja mutta myös kirjojen muita, esimerkiksi yleismaantieteellisiä, osia niiltä osin, kuin niissä käsitellään Neuvostoliittoa ja venäläisiä. Suomalainen oppikirja-aineisto koostuu yksiniteisistä oppikirjoista. Suomalaisia nimekkeitä on yhteensä viisi, joista kaksi on ruotsinkielisiä. Saksalainen aineisto taas muodostuu kahden eri kirjasukupolven moniniteisistä kirjasarjoista. Saksalaisia nimekkeitä on kaksitoista, joista kahdeksan edustaa vanhempaa ja neljä uudempaa kirjasukupolvea. Yhteensä tutkittuun aineistoon kuuluu eri painoksineen 14 suomalaista ja 49 saksalaista eli kaikkiaan 63 nidettä.

Tarkastelun ajallisena lähtöpisteenä on Adolf Hitlerin valtaannousun vuosi 1933, josta alkaen kaikki oppikirjat oli hyväksyttävä natsihallinnolla ennen käyttöönottoa. Suomessa vuotta aikaisemmin oli julkaistu uusi valtakunnallinen oppikoulun opetussuunnitelma, jossa määriteltiin kullekin kouluaineelle viikkotuntimäärät, opetuksen tavoitteet ja yleissisällöt.² Loppupäästä tutkimus rajoittuu Suomen jatkosodan päättymiseen, sillä sitä seurasi oppikirjojen tarkastustoiminta. Joulukuussa 1944 Suomen valtioneuvosto asetti erityisen asiantuntijoista kootun toimikunnan tarkastamaan maassa käytössä olevat oppikirjat ja kitkemään niistä liian kielteisyyden Neuvostoliittoa kohtaan.³ Suomalaisen oppikirjojen vuoden 1944 painokset ovat siten aineiston tuoreimmat kirjat, jotka eivät vielä ole käyneet läpi sensurointia. Saksalaisten kirjojen tuorein painos on vuodelta 1943, eikä sitä uudempia painoksia todennäköisesti otettukaan paperipulan kiristyttyä Saksassa.⁴

Saksalaisten oppikirjojen muodostama kokonaisuus poikkeaa suomalaisista siinä, että saksalainen aineisto koostuu kahden eri kirjasukupolven kirjoista. Kansallissosialistien suunnitelmissa oli nimitäin uudistaa kouluissa käytettävät oppikirjat osana koulukasvatuksen yleistä reformia. Kirjauudistus ei kuitenkaan tapahtunut heti, sillä uusien – ideologiaaltaan kansallissosialististen – opetussuunnitelmien muotoilu otti aikansa, ja kouluissa käytettiin vuosien ajan natsihallinnon vuosittain hyväksymiä uusintapainoksia vanhoista Weimarin tasavallan aikaisista oppikirjoista. Vanhojen kirjojen sisältöihin tehtiin muutoksia vain niukalti, ja tärkein uusi opetusaines saatiin koulujen käyttöön

¹ Suomessa oppikoulu ja Saksassa höhere Schule antoivat ylempää koulusivistystä, ja niistä valmistuneilla oli mahdollisuus jatkaa korkeakouluopintoihin. Oppilaat olivat 10–18-vuotiaita; nykyisessä suomalaisessa koulujärjestelmässä koulut vastaisivat peruskoulun 5.–9. luokkaa sekä lukiota.

² Oppikoulukomitean mietintö marraskuun 3 päivältä 1932.

³ Holmén 2006, 58–64.

⁴ Keim 1997, 144.

erillisiä lisävihkosia julkaisemalla. *Höhere Schule* sai uuden opetussuunnitelmansa⁵ vuonna 1938, ja koulumuodon uudet maantiedon kirjasarjat alkoivat ilmestyä vuodesta 1939 lähtien. Uudet sarjat perustuivat pitkälti vanhoihin, mutta uusista kirjoista voi kuitenkin puhua aidosti uutena kirjasukupolvena.⁶ Käytössä olevien kirjasarjojen lukumäärä supistui huomattavasti: koulujen käyttöön tuli vain neljä eri kirjasarjaa, kun ennen vuotta 1939 kirjasarjoja oli ollut tarjolla moninkertainen määrä.⁷ Artikkelin saksalaisen aineiston vuosina 1933–1938 julkaistut oppikirjat ovat sisällöltään vielä pitkälti perua Weimarin tasavallan ajalta. Vuodesta 1939 lähtien ilmestyneet kirjat taas on kirjoitettu uusiksi vastaamaan kansallissosialistista ideologiaa.

Suomessa maantiedon oppikirjavalikoima oppikoulujen osalta pysyi toisen maailmansodan aikana sotia edeltävällä tolalla. Samat kirjat olivat edelleen käytössä, ja niistä julkaistiin uusia painoksia noin kahden vuoden välein. Sotatilanteen tuomista monista ylimääräisistä hankaluuksista kuten paperipulasta huolimatta maantiedon kirjojen sisältö pyrittiin pitämään niin ajantasaisena kuin mahdollista.⁸

”Omien” paremmuus ”muiden” keskellä

Artikkelissa käsitellään oppikirjateksteistä paljastuvia mielikuvia venäläisistä ihmisistä. Mielikuva voidaan psykologisessa mielessä ymmärtää ihmisen keinona antaa kaoottiselle todellisuudelle helpommin ymmärrettävä rakenne, mielekäs tulkinta ja merkitys. Rajallisuudessaan ihmisen mieli joutuu yksinkertaistamaan kompleksista todellisuutta poimimalla siitä vain osan mukaan tulkintaan ja merkitykseen. Mielikuvat tyypistävät monimutkaisen todellisuuden yksinkertaistetuksi toteamukseksi, ja niitä voidaan siksi pitää yhtenä stereotypian muotona. Stereotypiat ovat mielikuvia, uskomuksia ja mielipiteitä eri ryhmien ominaisuuksista ja toimintatavoista. Stereotypialle on tyypillistä samanlainen kompleksin kokonaisuuden tiivistäminen muutamaankin aspektiin, jotka määrittelevät jokaisen stereotypian piiriin kuuluvan asian tai yksilön stereotypian mukaiseksi ja mitätöivät näin yksilölliset piirteet.⁹

⁵ Erziehung und Unterricht in der höheren Schule 1938.

⁶ Keim 1997, 48.

⁷ Ennen vuotta 1939 käytössä olleiden oppikirjasarjojen tarkka määrä ei ole tiedossani, mutta ainakin analysoimassani saksalaisessa aineistossa niitä on kaksitoista erinimistä.

⁸ Esim. Poijärvi toteaa oppikirjansa vuoden 1941 esipuheessa, kuinka tuoreessa painoksessa ”on pyritty esittämään valtiollinen tilanne eri maissa sellaisena kuin se oli elo–syyskuun vaihteessa 1941”; Aro&Rosberg&Pojärvi 1941, II.

⁹ Vorein 2010, 44; Beller 2007a, 4; Leerssen 2007a, 343; Beller 2007b, 429.

Eri maiden oloista ja erityispiirteistä selostaessaan suomalaiset ja saksalaiset 1930- ja 1940-lukujen maantiedon oppikirjat käyvät tavallisesti läpi sellaiset aihepiirit kuin luonnonolot, elinkeinot ja väestö. Maan asukkaista kerrottaessa on tavallista kuvailla heidän ulkonäköään sekä asukkaiden kansallisuudelle tyypillisiä luonteenpiirteitä eli kansanluonnetta (*Volkscharakter*). Varsinkin saksalaisissa kirjoissa kerrotaan myös oletetusta venäläisten rodusta. Venäläisiä kuvatessaan oppikirjat esittävät lyhyitä ja iskeviä luonnehdintoja. Kirjojen kuvaukset tyypistävät venäläisiin assosioidut ominaisuudet muutamaaan tyypilliseksi koettuun piirteeseen, joista tehdään leimallisia koko kansalle sen jäsenten yksilöllisistä piirteistä välittämättä. Venäläisistä annettu kuvaus on siis kaikin tavoin stereotyyppinen. Stereotyyppioihin tukeutuminen eri kansoja kuvailtaessa ei kuitenkaan ole oppikirjallisuuden erityisominaisuus. Länsimaisille eri kansojen kuvauksille on yleisestikin ollut tavallista pikemminkin fiktiivisiin kuin empiirisiin havaintoihin pohjautuviin luonnehdintoihin turvautuminen. Kansallisuuksien kuvaukset ovat myös aina olleet vahvasti taipuvaisia lokerointiin ja liikkayleistyksen.¹⁰

Viholliskuvaa voi pitää yhtenä mielikuvan muotona. Viholliskuva on kuitenkin aivan omanlaisensa ”mentaalinen kuva”. Sen syntyminen edellyttää ensinnäkin tajuntaa oman sosiaalisen identifikaatio-ryhmän eli ”meidän” ja sen ulkopuolelle rajattujen ”muiden” tai ”niiden” olemassaolosta. Yksi, ja monien tutkijoiden mielestä ennen kaikkea länsimaisen ihmisen, tapa jäsentää maailmaa on ryhmitellä asioita, ihmisiä ja ryhmiä kategorioihin, joista perustavanlaatuisimpia on erottelu ”meihin” ja ”muihin”. Mielikuvat ”meistä” ja ”muista” ovat kuin kolikon kaksi puolta: ne ovat olemassa ja muotoutuvat aina suhteessa toisiinsa. ”Meitä” ”muihin” verratessa on helpompi hahmottaa, millaisia kumpikin ovat.¹¹

Neuvostoliitto esitetään tutkituissa maantiedon oppikirjoissa kymmenien eri kansojen valtakuntana. Venäläisten mainitaan olevan johtavassa asemassa Neuvostoliitossa, ja heitä oppikirjoissa myös kuvaillaan maan kansoista eniten. ”Venäläisiin” kirjoissa lasketaan ”isovenäläiset” eli ”suurvenäläiset” (*Großrussen*), ”valkovenäläiset” (*Weißrussen*) sekä ”pikkuvenäläiset”, toiselta nimitykseltään ”vähänvenäläiset” tai ”ukrainalaiset” (*Kleinrussen, Ukrainer*).¹² Kuitenkin kansallisuuden nimeltä ”ve-

¹⁰ Leerssen 2007b, 26.

¹¹ Vorein 2010, 43–44; Paasi 1998, 224; Vuorinen 2012, 1–3.

¹² Esim. Leiviskä 1934a, 112; Sahlberg 1934, 148; Heck&al. 1933b, 93; Knieriem 1936, 130; Edelmann 1939, 87. Se-
kaannusten välttämiseksi viitataan artikkelissa sanalla ”venäläinen” aina kaikkien kolmen venäläisryhmän muodosta-
maan kokonaisuuteen, jonkinlaiseen ”yleisvenäläisyyteen”, ja jostakin alaryhmästä erityisesti puhuessani käytän siitä
sen muista erottavaa nimitystä ”isovenäläiset”, ”valkovenäläiset” tai ”ukrainalaiset”.

näläinen” sisältö ja erottelu sen kolmen ”alaryhmän” välillä ei aina ole yksiselitteistä, sillä sanalla ”venäläinen” saatetaan nimittäin toisinaan viitata vain isovenäläisinä tunnettuun kansaan tai heimoon¹³.

Kansalaisuuden ja kansallisuuden näkökulmasta katsottuna suomalaisten ja saksalaisten oppikirjojen venäläinen, oli paitsi kyse sitten isovenäläisestä, valkovenäläisestä tai ukrainalaisesta, kuuluu jo määritelmällisesti ”muihin”: hän ei ole suomalainen eikä saksalainen. Oppikirjoissa ei kuitenkaan tyydytä vain tällaiseen muodolliseen rajanvetoon, vaan niissä tuodaan monella tavalla esiin myös kansallisuuksien välinen laadullinen ero.

Avoimesti lausuttuja vertailuja oman ja venäläisen kansallisuuden välillä esiintyy oppikirjoissa vain vähän. Tutkimissani suomalaisissa oppikirjoissa ei venäläistä verrata suomalaiseen kertaakaan ja saksalaisistakin kirjoista vain kahdessa näin tehdään. Yhdessä vanhemmista, ennen vuotta 1939 ilmestyneistä saksalaiskirjoista venäläisen kansanluonnetta verrataan keskieuropalaisiin toteamalla, että se ”*poikkeaa hyvin paljon saksalaisesta, ranskalaisesta ja englantilaisesta*”¹⁴. Eräässä uudemmassa eli oppikirjarevisiosta 1939 lähtien ilmestyneessä kirjassa kerrotaan, että venäläinen ”*osoittautui maataloudessa halukkaaksi ja käteväksi työntekijäksi, mutta hän ei tunne meidän [lailamme] iloa työsuorituksesta ja halua kasvattaa sitä*”¹⁵. Kirjan myöhemmässä painoksessa venäläiseltä todetaan myös puuttuvan työnteossa saksalaisen ihmisen ”*kestävyyttä, siisteyttä ja täsmällisyyttä*”.¹⁶

Julkilausuttujen vertailujen vähäisyydestä tai puutteesta huolimatta oppikirjojen tarjoamat tiedot ja toteamukset antavat lukijalleen eväitä venäläisen erilaisuuden havaitsemiseen. Niin suomenkieliset suomalaiset kuin saksalaisetkin kirjat nimittäin kuvailevat muun muassa Neuvostoliitossa asuvia ”omiaan”: ensin mainitut suomalais-ugrilaisia kansoja ja viimeksi mainitut keisariajalla Venäjälle muuttaneita saksalaisia. Suomalais-ugrilaisia kansoja ja ryhmiä kutsutaan suomalaisissa oppikirjois-

¹³ Esim. Heck&al. 1933a, 111.

¹⁴ Knieriem 1936, 131.

¹⁵ Pfalz&Weber 1939, 131.

¹⁶ Pfalz&Weber 1943, 131.

sa ”suomensukuisiksi”, ”suomalais-ugrilaisiksi” ja ”suomalaisiksi”¹⁷. Kaikissa saksalaiskirjoissa taas puhutaan Neuvostoliitossa asuvista saksalaistaustaisista yksinkertaisesti vain ”saksalaisina” (*die Deutschen*). Neuvostoliiton suomalais-ugrialaisten yhteys suomalaisiin ja saksalaistaustaisten maahanmuuttajien yhteys saksalaisiin määritellään siis hyvin selkeäksi. He toimivat tavallaan oman kansakunnan edustajina venäläisten keskellä.

Pietarin alueen suomalaislähtöiset inkeriläiset ovat yksi ”suomensukuisista” ryhmistä, joita suomenkieliset oppikirjat erityisesti kuvailevat. Muun muassa Aron, Rosbergin ja Poijärven kirjassa inkeriläisille omistetaan Neuvostoliittoa käsittelevässä luvussa palstatilaa enemmän kuin muille sukulaiskansoille: muutaman rivin sijasta noin puolen sivun mittainen, petiitillä painettu tekstinkatkelma ”Inkerinmaa”. Inkeriläisistä kerrotaan:

”Kansansivistys on heidän keskuudessaan hyvällä kannalla. Pietarin kaupungin läheisyydestä huolimatta he ovat säilyttäneet kansallisuutensa ja luterilaisen uskontonsa. Tärkeitä inkeriläisten sivistyspyrinnöille ovat olleet Pietarin suomalaiset koulut ja Kolppanan seminaari.”

Maininta ”kansallisuutensa säilyttämisestä” viittaa inkeriläisten suomalaisuuteen. ”Inkerinmaa”-katkelman edelläkin todetaan alueen olevan ”suomalaisten (inkerialäisten) asuma maakunta”.¹⁸ Lukijaa johdatellaan näin erottamaan inkeriläiset venäläisistä ja liittämään heidät samaan kansallisuusryhmään suomalaisten kanssa. Lisätukea Suomen suomalaisten ja inkeriläisten yhteyden käsittämiseen tuo vielä maininta Suomen valtauskonnon, luterilaisuuden, säilymisestä inkeriläistenkin kristinuskon muotona.

Uskonnosta ja koulutus- eli sivistystasosta muodostuvat merkittävät erottajat inkeriläisen ja venäläisen kansallisuuden välillä – ja sen myötä myös suomalaisen ja venäläisen kesken. ”Inkerinmaa”-petiittitekstin edellä todetaan Neuvostoliiton asukkaiden olevan enimmäkseen kreikkalaiskatolisia, osan myös ”muhamettilaisia” ja buddhalaisia. Heti tämän jälkeen mainitaan: ”Inkeriläiset ja saksala-

¹⁷ Leiviskä käyttää yleensä nimitystä ”suomensukuiset”, esim. Leiviskä 1934a, 112–114; Aro, Rosberg ja Poijärvi taas suosivat termiä ”suomalais-ugrilaiset”, esim. Aro&Rosberg&Pojärvi 1935, 64–66. Sahlbergin käyttämä sana on ”suomalainen”, esim. Sahlberg 1934, 148 (*”finska folk, såsom karelare – –, syrjäner – – och mordviner”*); myös Leiviskä 1934a, 113. Tässä ”suomalainen” tarkoittaa todennäköisesti arkikielen ’suomalaisten’ eli Suomen valtion pääväestön sijaan kuulumista suurempaan, suomalais-ugrialaisten muodostamaan kansojen perheseen, vrt. ’germaanisets kansat’, joihin lasketaan mm. saksalaiset, itävaltalaiset ja sveitsiläiset.

¹⁸ Aro&Rosberg&Pojärvi 1935, 65–66,67–68.

laiset ovat luterilaisia.”¹⁹ Koulutustasosta Neuvostoliitossa kerrotaan, kuinka

*”kansanvalistus on alhaisella kannalla huolimatta vallanpitäjien ponnisteluista. Suurin osa rahvaasta ei osaa edes lukea eikä kirjoittaa, ja taikausko on tavattoman yleinen”*²⁰.

Inkeriläisten osalta taas oppikirjatekstissä otetaan kahteen kertaan esille sivistyneisyys, jonka taso Inkerinmaalla on hyvä, kiitos inkeriläisten ”sivistyspyrintöjen”. Inkeriläisten koulutustason ylläpidolle merkittäviä ovat olleet nimenomaan suomalaiset koulut. ”Suomalaisuus” merkitsee siten implisiittisesti ”sivistyneisyyttä”. Ajatuksella on pitkä kaikupohja, sillä jo Zachris Topeliuksen *Maamme kirja* -teoksessaan popularisoimassa mielikuvassa suomalaisuudesta tiedon- ja opinhalu on juuri suomalaiselle ihmiselle tyypillistä.²¹ Lisäksi mikäli oppikoululainen on tullut ajatelleeksi, että jopa alaikäinen suomalainen osaa lukea mutta venäläinen ei edes aikuisena siihen välttämättä pysty, oivallus on ollut omiaan vahvistamaan mielikuvaa venäläisen erilaisuudesta.

Jos suomalaisissa oppikirjoissa inkeriläiset ovat erityishuomiota ansaitseva ”omien” ryhmä Neuvostoliitossa, saksalaisissa sellainen on Ukrainassa ja Volgan rannoilla asuvat saksalaissiirtolaiset. He

*”loivat kukoistavia saksalaisia kyliä ja säilyttivät saksalaisuutensa huolimatta tsaarinhallinnon suuresta sorrosta maailmansotaan asti. – – Alueen kieli [Landessprache] on saksa. Näiden saksalaisten viljelijöiden sivistys ja työmenetelmät ovat paljon korkeammalla [tasolla] kuin venäläisten viljelijöiden.”*²²

Saksalaisista oppikirjoista löytyy toisin sanoen suomalaiskirjoista tuttuja elementtejä, joilla siirtolaisten eroa venäläiseen väestöön korostetaan: maahan muuttaneet ovat säilyttäneet alkuperäisen kansallisuutensa saksalaisuuden ja ovat venäläisiä sivistyneempiä ja taitavampia. Myös alkuperäisen protestanttisen tai roomalaiskatolisen uskonnon säilyttämisestä on joissain kirjoissa mainintoja²³. Edellä mainitut teemat esiintyvät saksalaisissa oppikirjateksteissä läpi tutkittavan

¹⁹ *ibid.*, 67.

²⁰ *ibid.* Myös muissa suomalaiskirjoissa kuvaillaan venäläisten matalaa koulutustasoa ja lukutaidon puutetta, esim. Sahlberg 1934, 154; Leiviskä 1934a, 123.

²¹ Paasi 1984, 48.

²² Gerloff&Eggers 1934, 123.

²³ Esim. Schwarz&Weber&Wagner 1934, 102; Schwarz&Weber&Wagner 1936a, 102.

ajanjakson.²⁴

Saksalaiset oppikirjat menevät kuitenkin ”omiensa” erinomaisuuden vakuuttelussa huomattavasti suomalaisia pidemmälle. Saksalaisilla siirtolaisilla nimittäin väitetään olleen merkittävä rooli Venäjän yhteiskunnallisessa ja taloudellisessa kehityksessä. Joissakin oppikirjoissa asia todetaan aivan suoran sanoin: ”Millekään kansalle ei Itä-Eurooppa ole niin suuressa kiitollisuudenvelassa kuin saksalaisille”²⁵, toteaa eräs aineiston vanhimmista oppikirjoista. Sama käsitys esiintyy myös myöhemmissä, oppikirjareformin jälkeisissä kirjoissa: ”Enemmän kuin 200 vuoden ajan on saksalaisilla ollut verraton osuus Venäjän taloudellisessa kehittämisessä ja kulttuurisessa rakentamisessa.”²⁶ Saksalaisten hyvä vaikutus on ulottunut venäläisen yhteiskunnan joka saralle, maataloudesta valtionhallintoon: ”Saksalaisista siirtokunnista alkoi Etelä-Venäjän muutos Euroopan vilja-aitaksi”²⁷, ja ”heidän työstään tuli esikuva venäläisille; heidän sadoillaan oli myös viljamarkkinoilla suuri rooli”²⁸. Saksalaisten sivistyneistön keskuudesta sai Venäjän keisarikunta historiansa aikana ”suuren määrän kyvykkäitä valtiomiehiä ja sotapäälliköitä, jotka palvelivat kieltämyksellisellä antaumuksella venäläistä valtiota”²⁹. Kokonaiskäsitys saksalaisten annista tiivistyykin seuraavaan oppikirjasitaattiin: ”He myötävaikuttivat eniten maan eurooppalaistumiseen ja ovat lahjoittaneet sille monta oivallista miestä.”³⁰

Itse Venäjän valtionkin esitetään perustuvan saksalaisten esi-isien toiminnalle: ensimmäisen venäläisen valtion perustajia olivat nimittäin jokia pitkin syvälle Itä-Eurooppaan purjehtineet skandinaaviset – eli germaaniset – viikingit, varjagit³¹. Venäläiset eivät siten ole valtioita luova vaan pikemminkin johdettavaksi luontuva kansa, eikä heidän keskuudessaan saksalaiskirjojen mukaan ole koskaan ollut aitoa valtiomieskykyä³².

²⁴ Esim. Schwarz&Weber&Wagner 1934, 102; Wührer 1937, 57; Huttenlocher 1939, 76–77; Nolting 1941, 93–94.

²⁵ Heck&al. 1933a, 113.

²⁶ Müting 1940, 38.

²⁷ Voggenreiter&Völkel 1940, 152.

²⁸ Heck&al. 1933b, 90.

²⁹ Littig&Vogel 1935, 71.

³⁰ Rüsewald&Schäfer 1936, 50.

³¹ Esim. Littig&Vogel 1935, 69; Huttenlocher 1939, 74; Edelmann 1939, 87.

³² Voggenreiter&Völkel 1940, 154.

Eurooppalaisuus erottaa

Suomalaisissa ja saksalaisissa oppikirjoissa venäläisten kerrotaan olevan slaaveja³³. Tämä on kansallisuuden tai kansalaisuuden tavoin muodollinen erotus venäläisten ja suomalaisten sekä saksalaisten välillä; saksalaisethan kuuluvat germaanisiin ja suomalaiset suomalais-ugrilaisiin kansoihin. Slaavilaisuuden sisälläkin venäläiset lokeroidaan oppikirjoissa omaan ryhmäänsä, itäslaaveihin³⁴. Länsislaaveja puolestaan ovat esimerkiksi tšekit ja slovakit³⁵.

Jako itäisiin ja läntisiin slaaveihin on pieni yksityiskohta – mutta jaosta ilmansuuntiin muodostuu selvä raja kahden eri maailman välillä. Esimerkiksi suomalaisessa Leiviskän oppikirjassa *Yleismaantiede oppikouluja varten* luvussa ”Sivistys- eli kulttuuripiirit” venäläiset lasketaan kuuluvaksi itäeurooppalaiseen kulttuurialueeseen. Toisin on länsislaavien kohdalla, joita kirjassa pidetään länsieurooppalaisina. Suomalainenkin kulttuuri asemoidaan selvästi eri lokeroon kuin venäläinen. Leiviskä toteaa: ”kuten läntiset naapurimaamme kuuluu Suomikin länsieurooppalaiseen [sic] sivistyspiiriin, sen germaanilaiseen osaan”. Leiviskä tekee myös selväksi, mikä on ollut tämän germaanisen haaran rooli länsieurooppalaisen kulttuurin kehityksessä: ”Länsi-eurooppalaisen [sic] sivistyksen varsinaisina kannattajina ovat olleet germaanilaiset ja romanilaiset kansat.” Samalla aukeamalla oleva kartta tarjoaa vielä visuaalisen ilmiänsun asialle (kuva 1).³⁶

[KUVA 1]

[KUVATEKSTI:] Kuva 1. Kartta ”Sivistyspiirit” iivari Leiviskän oppikirjasta *Yleismaantiede oppikouluja varten* (1934). Kartta esittää maailmaa kymmeneen eri sivistys- eli kulttuuripiiriin jaettuna. Vaalein pistekuvio merkitsee länsieurooppalaista germaanista kulttuurialuetta, joka Euroopassa kattaa Suomen ja Skandinavian, Itämeren itärannikon, Keski-Euroopan saksankielisen alueen sekä Brittein saaret.

Leiviskän oppikirjassa luetellaan myös joitakin itäeurooppalaisen sivistyspiirin ominaisimpia piirteitä. Oppikirjailijan mukaan piirin kulttuuria leimaavat sen historiallinen tausta bysanttilaisessa ja

³³ Esim. Knieriem 1936, 130; Jantzen&al. 1940a, 20; Aro&Rosberg&Pojjärvi 1935, 64–65.

³⁴ Esim. Schwerd 1938, 134; Voggenreiter&Völkel 1940, 149; Leiviskä 1934a, 112; Aro&Rosberg&Pojjärvi 1935, 65,82.

³⁵ Esim. Aro&Rosberg&Pojjärvi 1935, 82.

³⁶ Leiviskä 1934b, 92–93.

itämaisessä maailmassa, ortodoksinen kirkko munkkeineen, ikoneineen ja pitkinen paastoineen sekä ”lukuisat laiskuutta edistävät juhlapäivät”. Venäjän ja Neuvostoliiton oloihin erityisesti vaikuttaneina mainitaan vielä erikseen ”aasialaiset vaikutteet” ja valtiollinen despotia.³⁷ Länsieurooppalaisen kulttuurin tyypillisiä piirteitä Leiviskän oppikirjateksti ei selosta lainkaan kuten ei myöskään eurooppalaisen kulttuurin läntisen ja itäisen haaran mahdollisia yhdistäviä tekijöitä. Pelkkien erojen esille tuominen korostaa Euroopan itäisen kulttuurialueen poikkeavuutta läntisestä.

Itäisen naapurimaan kokonaisarvio kuuluu toisessa Leiviskän oppikirjassa: ”Länsimaissa sanotaankin Venäjää usein ”Puol’asiaksi”.³⁸ Muissa suomalaisissa kirjoissa ei tämänkaltaisia kommentteja esitetä. Toisin on saksalaisten kirjojen kohdalla, sillä niistä moni toistaa Napoleonin suuhun laitettua vanhaa toteamusta Venäjästä puoliksi aasialaisena, puoliksi eurooppalaisena alueena:

”Ei erehtynyt Napoleon I sanoessaan: ”Raaputa venäläistä, niin tataari tulee esille.” Venäjää verrataan nykyään mielellään ”puoli-Aasiana” ”eurooppalaiseen niemimaahan”.³⁹

Vanha Venäjän keisarikunta ja Neuvostoliitto olivat todella kahden mantereiden suurvaltoja: kumpikin valtakunta kattoi osan Euroopasta ja osan Aasiasta. Tämän maantieteellisen tosiseikan tunnustavat saksalaiset oppikirjatkin⁴⁰. Maantiede vaikuttaa kuitenkin saksalaisten oppikirjojen välittämässä käsityksissä olevan toissijainen tekijä, sillä venäläisten ”aasialaisuutta” tarkasteltaessa tärkeämmän sijan saavat muut, muun muassa venäläisessä kulttuurissa ja yhteiskunnassa nähdyt piirteet.⁴¹ Venäläinen kulttuuri esitetään sekoituksena eri suunnilta tulleita vaikutteita: vaikutuksia Venäjälle on kulkeutunut, paitsi lännestä Euroopasta, myös eteläisestä ilmansuunnasta, Bysantista. Bysanttilaisen kulttuurin ”eteläisyys” on saksalaiskirjojen mukaan kuitenkin vain näennäistä. Todellisuudessa kyse on vaikutteista,

”joiden pohjimmaltaan alkuperältään aasialaisina ja vielä myöhempien Kaakkois-Venäjään suuntautuneiden aasialaisaaltojen yhä uudelleen vahvistamina täytyi vaikuttaa

³⁷ *ibid.*, 93.

³⁸ Leiviskä 1934a, 124.

³⁹ Heck&al. 1933a, 110; myös esim. Schwerd 1938, 132.

⁴⁰ Esim. Knieriem 1936, 126 ja Schwerd 1938, 132.

⁴¹ Neuvostoliiton ja venäläisten ”aasialaisuudesta” tarkemmin Kivioja 2014a.

sitä pysyvämmiin".⁴²

Bysanttilainen kulttuurivirtaus on perimmältään aasialaista, ”itäistä”, eikä eteläistä. Tätä käsitystä toistavat niin vanhemmat kuin uudemmatkin saksalaiskirjat.⁴³ Aasialaisuus näkyy oppikirjojen mukaan yhä edelleen myös Neuvostoliitossa:

*”Myös se henki, joka bolševistisen vallan sisäisessä kehityksessä ilmenee, on enemmän aasialainen kuin eurooppalainen; juuri aasialaiselle despotismille kansa on muodotonta massaa.”*⁴⁴

Saksalaisissa oppikirjoissa vallitsee siis läpi Kolmannen valtakunnan kauden konsensus siitä, että venäläisyys on ei-eurooppalaista ja että ei-eurooppalaisuus tarkoittaa ennen kaikkea aasialaisuutta. Venäjän keisarikunnan kerrotaan eurooppalaistuneen – ennen kaikkea saksalaisten ansiosta – viimeisen kahdensadan vuoden aikana.⁴⁵ Sellaista prosessia ei tietenkään olisi tarvittu, jos Venäjä olisi alun alkaen ollut eurooppalainen maa. Osa kirjoista myös kuvailee, kuinka Neuvostoliiton läntinen naapurialue, *”Itämeren rannikko on muunsukuisten ja korkeamman kulttuurin kansojen asuttama”*⁴⁶. Itämeren rannikko oli pitkään ollut saksalaisen kulttuurin vaikutuksen alaisena, mikä saksalaisten silmissä kävi luonnollisesti perusteluna alueen korkeammalle statukselle varsinaiseen Venäjään verrattuna. Todisteena venäläisen kulttuurin huonommuudesta eräässä oppikirjassa todetaan, kuinka *”slaavilainen venäläisyys myötävaikutti tuskin lainkaan euroopanlaajuisen kulttuurin kehitykseen”*.⁴⁷ Ei-eurooppalaisuutensa vuoksi Venäjä tai Neuvostoliitto on siis kokonaisuudessaan paljon Saksaa tai muita eurooppalaisia maita ”alempi”.

Saksalaisissa kirjoissa venäläisten ja venäläisyyden ”aasialaisuus” ei rajoitu kuitenkaan pelkkiin kulttuurivaikutuksiin, vaan venäläiset kantavat sitä jopa fyysisessä kehossaan, niin sanotussa rodullisessa perimässään. Saksalaiset oppikirjat nimittäin väittävät venäläisten perimässä olevan euroop-

⁴² Voggenreiter&Völkel 1940, 155.

⁴³ Esim. Littig&Vogel 1935, 69–70; Bausenhardt&Huttenlocher 1937, 162; Nolting 1939, 91.

⁴⁴ Schwarz&Weber&Wagner 1936b, 197; kommunistisen yhteiskuntajärjestelmän luonteen aasialaisuudesta kertoo myös esim. Bausenhardt&Huttenlocher 1937, 162.

⁴⁵ Esim. Heck&al. 1933a, 113; Nolting 1939, 91.

⁴⁶ Schwarz&Weber&Wagner 1936b, 198.

⁴⁷ Voggenreiter&Völkel 1940, 155.

palaista ”valkoista” ja aasialaista ”keltaista” tai ”mongolidista” (*mongolisch*) rotua⁴⁸. Vuodesta 1939 lähtien julkaistuissa, uudemmissa saksalaiskirjoissa venäläisten kuviteltua rotutaustaa analysoidaan aikaisempaa tarkemmin. Isovenäläisten kerrotaan olevan sekoitus aasialaista mongolidista sekä eurooppalaista ”pohjoismaista” (*nordisch*) ja ”itäbalttilaista” (*ostbaltisch*) eli Baltian alueen rotua. Ukrainalaisten taustalla selostetaan olevan itäbalttilaisen lisäksi ”itäistä” (*ostisch*) eli alppi-seutujen ja ”dinaarista” (*dinarisch*) eli Balkanin alueen rotua. Valkovenäläisissä mainitaan olevan pohjoismaista ja itäbalttilaista rotua.⁴⁹ Kansallissosialistisen oppikirjareformin myötä ainoastaan isovenäläisissä väitetään siis olevan ”aasialaista rotuperimää”.⁵⁰

Rotukysymysten käsittely oli yksi keino opettaa Kolmannen valtakunnan koululaisille saksalaisten olevan ylivertaisia muihin kansallisuuksiin verrattuna.⁵¹ 1930–1940-lukujen eurooppalaiset käsitykset ihmisroduista perustuivat pseudotieteellisiin rotuteorioihin, joita oli kehitelty edeltävillä vuosisadoilla antamaan perusteluja eurooppalaisten valta-asemalle maailmassa ja paikallisasukkaiden hyväksikäytölle Euroopan ulkopuolisilla mantereilla. Niin sanottu ”pohjoismainen rotu” oli eurooppalaisissa rotuteorioissa nostettu korkeimmalle jalustalle, ja sitä pitivät kansallissosialistitkin ihmisroduista ylimpänä ja sekä saksalaisten keskuudessa määrällisesti vallitsevimpana. Aasialainen ”mongolidinen” rotu taas arvotettiin eurooppalaista ”valkoista” rotua heikommaksi ja huonommaksi. Muun muassa Joseph Arthur de Gobineau ja Houston Stewart Chamberlainin ajatusten pohjalta natsit uskoivat kulttuurin ja valtion menestyksen riippuvan rodun ”puhtaudesta” eli ”sekoittumattomuudesta” muiden rotujen kanssa. Mitä puhtaampana rotu pysyi, sitä paremmin se saattoi säilyä elinvoimaisena ja hallita muita, kun taas rotujen sekoittuminen johti valtion ja kulttuurin rappioon.⁵² Eri tavoin ”rodullisesti sekoittuneet” venäläiset ja varsinkin isovenäläiset olivat siis ”pohjoismaisia” saksalaisia heikompia – ja myös vähäarvoisempia.

Vähäpätöisempiä vaan ei vihollisia

⁴⁸ Esim. Knieriem 1936, 130; Wührer 1937, 57; Huttenlocher 1939, 73, 75; Nolting 1939, 91.

⁴⁹ Esim. Edelmann 1939, 87; Wagner&Liebscher 1940, 90–91; Voggenreiter&Völkel 1940, 150–151.

⁵⁰ Suomalaisista oppikirjailijoista ainoastaan Sahlberg käsittelee eksplisiittisesti venäläisten rotua. Sahlberg pitää isovenäläisiä ”itäbalttilaisesta” (*ostbaltisk*) ja ukrainalaisia ”balkanisesta” (*balkanrasen*) eli ”dinaarisesta” rodusta polveutuvinä; Sahlberg 1934, 154. Venäläisten rotukuvauksista suomalaisissa ja saksalaisissa 1930–40-luvun maantiedon kirjoissa tarkemmin Kivioja 2014b, 78–81 ja Kivioja 2016, 47–63.

⁵¹ Rotuopista kansallissosialistisessa kouluopetuksessa Fricke-Finkelburg 1989, 212–213 ja koulumaantiedossa *Erziehung und Unterricht in der höheren Schule* 1938, 105–123 (passim) sekä Heske 1988, 228–231.

⁵² Mosse 1981, 90; Kemiläinen 1994, 141,191,275–278; Virtanen 1985, 58.

Suomalaiset ja saksalaiset oppikirjat esittävät venäläiset merkittävästi suomalaisista tai saksalaisista poikkeavana kansallisuutena. ”Meidän” ja ”heidän” välinen eroavuus tuodaan esiin muun muassa kertomalla venäläisten olevan eriuskoisia, sivistymättömämpiä, taitamattomampia ja vähemmän eurooppalaisia tai ”itäisempiä” kuin oma kansakunta. Aggressiivisesta ”ryssittelystä” tai ”ali-ihmisen” leimasta ei tällaisen venäläiskuvan kohdalla vielä voi kuitenkaan puhua. Suomessa kärkevä venäläiskielteisyys ei olisi sopinut valtakunnallisissa opetussuunnitelmissa määriteltyyn maantiedon tehtävään herättää oppilaissa isänmaanrakkauden rinnalla ”ymmärtämystä ja arvonantoa vieraita maita ja kansoja kohtaan”⁵³. Saksan osalta suhteellisen hillittyä asennoitumista voi selittää muun muassa operaatio Barbarossaa edeltävä ulkopoliittikka. Henning Hesken ja Hans-Erich Volkmannin mukaan ennen Hitlerin kaavailemaa elintilan valloittamista idästä Neuvostoliiton-suhteet haluttiin pitää toimivina, ja julkinen liiallinen venäläis- tai Neuvostoliitto-vastaisuus olisi voinut vaarantaa valtiosuhteiden vakauden.⁵⁴ Vasta Neuvostoliiton-suhteiden kiristyminen Suomessa ja Saksassa sodaksi asti antoi mahdollisuuden venäläisiä koskevien asenteiden kielteisyyden kasvulle. Kärjistyikö siis suomalaisten ja saksalaisten oppikirjojen venäläiskuva viholliskuvaksi idänsodan alettua?

Kun jotakin tahoja koskeva viholliskuva syntyy ja vahvistuu, laadullinen ero ”meidän” ja ”niiden” mielikuvien sisältöjen välillä kasvaa, ja rajaa oman ja vierastetun ryhmän välillä vedetään yhä voimakkaammin. ”Niihin” aletaan liittää kielteisinä ja ikävinä pidettyjä ominaisuuksia, samalla kun ”meihin” liitetään miellyttävinä ja toivottavina arvostettuja piirteitä. ”Niiden” ryhmästä tulee tällöin olemukseltaan toisenlaisia kuin ”meistä”, ja ”niitä” myös arvotetaan eri tavalla kuin ”meitä”.⁵⁵

Edes pelkistä negatiivisista ominaisuuksista ja stereotyyppioista koostuva mielikuva ei vielä tee ”muiden” tai ”niiden” kuvasta viholliskuvaa. Ollakseen viholliskuva ”niitä” koskevan mielikuvan on myös sisällettävä uhan potentiaali, ja ”niiden” on oltava aktiivisia toimijoita, joiden pyrkimyksenä on vahingoittaa ”meitä”. Uhkaavuus perustuu paitsi pahoihin aikomuksiin myös valtaan ja voimaan, jota ”niillä” uskotaan olevan.⁵⁶ Vihollisen kuvaan kuuluvat siis käsitykset ”niillä” olevista negatiivisista ominaisuuksista, uhkaavuudesta sekä aikeista ja kyvystä vahingoittaa. Max Liedtke erottaa eri intensiivisyysasteita viholliskuvassa pelkästä ”kanssakilpailijasta” ”vastustajaan” ja lopulta ”vihol-

⁵³ Oppikoulukomitean mietintö marraskuun 3 päivältä 1932, 314; myös Asetus oppikoulujen lukusuunnitelmista sekä valtion oppikoulujen oppiennätykset ja metodiset ohjeet [1941], 63.

⁵⁴ Volkman 1994, 226–231; Heske 1988, 225.

⁵⁵ Vuorinen 2012, 1–3; Paasi 1998, 220–226; Vorein 2010, 44.

⁵⁶ Vuorinen 2012, 1–3; Bernhardt 1994, 13.

liseen”. Liukuminen lievemmästä suurempaan vastakkainasetteluun, kilpailijuudesta vihollisuuteen, riippuu uhan, pelon ja ”niiden” hallitsemispyrkimyksen kokemuksen voimakkuudesta sekä siitä, kuinka paljon ”niillä” uskotaan olevan resursseja käytössään ja kuinka ideologiseksi ”niiden” kuvan sisältö on jo kehittynyt.⁵⁷

Günther Wagenlehner puolestaan on tiivistänyt Kurt Spillmannin hahmottelemat viholliskuvan seitsemän tunnusmerkkiä seuraavasti:

- 1) täydellinen epäluottamus kaikessa ”vihollista” kohtaan
- 2) kaiken syyllisyyden säilyttäminen ”vihollisen” harteille
- 3) kielteiset odotukset kaikessa ”vihollisen” toiminnassa
- 4) ”vihollisen” identifiointi pahaksi, kaiken ”meille” arvokkaan, ominaisen ja ”meidän” tavoitteleman vastakohtaksi, minkä vuoksi ”vihollinen” on tuhottava
- 5) jos toinen voittaa, toinen häviää – kyse on nollasummapelistä
- 6) jokainen ”vihollisryhmään” kuuluva on automaattisesti ”vihollinen”
- 7) ”vihollisessa” ei ole mitään samankaltaisuutta ”meidän” kanssa, kielteinen asennoituminen on fundamentaalinen ja muuttumaton, ja ”vihollisen” kohdalla on ohitettava kaikki inhimilliset tunteet ja eettiset periaatteet.⁵⁸

Vihollinen on ”meidän” äärimmäinen ja fundamentaalinen, kaikki todellisuuden osa-alueet kattava vastakohta. Kaikki, mikä on hyvää, liitetään ”meihin” ja kaikki, mikä on pahaa, viholliseen. Diktatuurille ”vihollista” ja vihollisen mielikuvaa voi pitää suorastaan välttämättömänä, sillä sen avulla voidaan korostaa oman yhteiskunnan ja kulttuurin hyvyttä.⁵⁹ Kun ”vihollisen” olemassaolo on kansalaisten keskuudessa uskottu ja hyväksytty, voidaan syntyneeseen viholliskuvaan pohjaten löytää perusteluja ”vihollista” vastaan suunnatulle toiminnalle, kuten sodalle.

Jatkosodan alettua suomalaisissa oppikirjoissa muun muassa venäläisen kansanluonteen kuvaukset kokevat muutoksia. Vielä ennen talvisotaa ilmestyneissä suomalaisissa oppikirjoissa venäläisten kerrotaan olevan temperamentiltaan iloluontoisia ja vilkkaita, hyviä käsityöläisiä, henkisiltä lahjoiltaan nokkelaälyisiä sekä kiitos rikkaan mielikuvituksensa ansioituneita taiteilijoita. Venäläisiä pide-

⁵⁷ Liedtke 2010, 20.

⁵⁸ Wagenlehner 1989, 7.

⁵⁹ Urban 2010, 67.

tään sosiaalisissa suhteissaan sävyisinä sekä sydämellisinä ja ystävällisinä.⁶⁰ Toisaalta kirjojen mukaan venäläiset ovat vailla ”sitkeyttä, järjestyskykyä ja tahdonlujuuutta”⁶¹. Maan talouden kehittäminen ei heitä kiinnosta eikä heillä olisi siihen taitojakaan⁶², sillä heitä vaivaa ”yritteliäisyyden puute” sekä ”huono omanarvon tunne”, joiden seurauksena venäläiset taipuvat itseään voimakkaampien tai taitavampien tahdon alle⁶³. Talvisodan jälkeen ja jatkosodan jo alettua, vuoden 1941 syksyllä ilmestyneissä ja sitä seuraavissa suomenkielisissä oppikirjoissa osa venäläisiin liitetystä ominaisuuksista on jätetty teksteistä pois. Käynnissä olevan sodan kannalta on kiinnostavaa, että poistetut kohdat koskevat venäläisten järjestelmällisyyden, toimeliaisuuden ja itsetunnon puutetta ja kuvauksiin jäävät jäljelle enää venäläisten sympaattisiksi ymmärrettäviä piirteitä esittelevät tekstinkohdat⁶⁴. Jäljelle jäävä kuva ”iloisesta ja vilkkaasta kansasta” ei herätä assosiaatioita vaarallisesta ja absoluuttisen torjuttavasta vihollisesta. Oppikirjailijat vaikuttavat noudattaneen jatkosodan sotapropagandan linjausta, jossa Suomen viholliseksi oli virallisesti julistettu bolševismi eivätkä neuvostoliittolaiset ihmiset.⁶⁵ Ainakin Aron, Rosbergin ja Poijärven oppikirjasta toimitusvastuussa ollut Arvi Poijärvi toimi jatkosodan aikana valtiollisissa tiedotus- eli propagandatehtävissä Valtion Tiedotuslaitoksessa⁶⁶. Poijärvi oli siten mitä todennäköisimmin selvillä siitä, mitä julkisuudessa sopi sota-vastustajasta sanoa ja mitä ei.

Saksalaisissakin oppikirjoissa venäläisten kansanluonnekuvaukset uudistuvat, mutta muutos sijoittuu jo vuoteen 1939, jolloin uudet maantiedon kirjasarjat alkoivat ilmestyä. Ennen oppikirjareformia kaikkia venäläisiä kuvaillaan mielenlaadultaan raskasmielisiksi sekä henkisesti ja ruumiillisesti kankeiksi tai kömpelöiksi (*schwerfällig*)⁶⁷, vaikkakin varsinkin isovenäläisen kuvaillaan olevan

⁶⁰ Aro&Rosberg&Pojärvi 1935, 66; Sahlberg 1934, 154.

⁶¹ Aro&Rosberg&Pojärvi 1935, 66.

⁶² Sahlberg 1934, 166.

⁶³ Leiviskä 1934a, 124.

⁶⁴ Vertaa esim. Aro&Rosberg&Pojärvi 1935, 66 ja Aro&Rosberg&Pojärvi 1941, 84. Venäläisen kansanluonteen kuvauksista 1930–1940-luvun suomalaisissa maantiedon oppikirjoissa tarkemmin Kivioja 2014b, 83–84 ja Kivioja 2016, 25–35, 41–42.

⁶⁵ Luostarinen 1986, 417.

⁶⁶ Melgin 2014, [98–99].

⁶⁷ Schwerd 1938, 140; Knieriem 1936, 130; Rüsewald&Schäfer 1936, 50.

”*eloisa sielu*”⁶⁸. Venäläiset ovat kirjojen mukaan myös kärsivällisiä ja pienitarpeisia⁶⁹, huolettomia ja elämänasenteeltaan fatalistisia⁷⁰. Kenties juuri edellä mainittujen piirteidensä vuoksi venäläiset ovat myös helposti alistuvia. He ovat suorastaan veltoja tai ponnottomia (*schlaff, lässig*) ihmisiä, jotka mieluummin yrittävät kiertää vaikeudet kuin nujertaa ne.⁷¹ Muita kohtaan venäläisten todetaan olevan avuliaita, hyvántahtoisia ja vieraanvaraisia mutta toisinaan myös suorastaan julmia ja häikäilemättömiä⁷². Uudistetuissa kirjoissa eri venäläisryhmät erotetaan tarkemmin toisistaan. Kankeus, rajaton kärsivällisyys, alistuvuus ja ponnottomuus ovatkin pelkästään isovenäläisten ominaisuuksia⁷³, ja ukrainalaisille tyypillistä on muun muassa eloisuus, kevytliikkeisyys ja ahkeruus⁷⁴. Juuri ukrainalaisia kuvataan uusissa kirjoissa laveammin kuin vanhemmissa kirjasarjoissa ja uudella tavalla, heidän kansallista erityislaatuisuuttaan, korkeaa kulttuurista tasoaan ja itsenäisyystoiveitaan korostaen.⁷⁵ Kaikille venäläisille yhteisenä pidetään uusissa kirjoissa sitkeyttä (adj. *zäh*) ja kestävyyttä (adj. *ausdauernd*),⁷⁶ joista ei vanhemmissa kirjoissa ole puhetta. Uusissa kirjoissa tunnustetaan myös venäläisten ansiot sotilaana⁷⁷, kun vanhemmissa kirjoissa sotilaallisia kykyjä ei kommentoida. Monista vanhemmissa kirjoissa esiintyneistä luonteenpiirteistä kuten julmuudesta, avuliaisuudesta tai huolettomuudesta ei ole enää mainintoja.⁷⁸

Kömpelön ja ponnottoman isovenäläisen sekä kansallisesti erityislaatuisen ja omaa itsenäisyyttään toivovan ukrainalaisen kuvassa ei ole viholliskuvalta vaadittavaa ehdottoman pahan uhkaa. Sitkey-

⁶⁸ Wührer 1937, 57.

⁶⁹ Rüsewald&Schäfer 1936, 50; Schwerd 1938, 140; Heck&al. 1933b, 93; Rüsewald&Schäfer 1936, 50.

⁷⁰ Wührer 1937, 56; Bausenhardt&Huttenlocher 1937, 162.

⁷¹ Esim. Littig&Vogel 1935, 70; Heck&al. 1933a, 111; Rüsewald&Schäfer 1936, 50; Schwarz&Weber&Wagner 1936a, 102.

⁷² Schwerd 1938, 140; julmuuden piirteen mainitsevat myös Bausenhardt&Huttenlocher 1937, 162 ja Rüsewald&Schäfer 1936, 50.

⁷³ Esim. Edelmann 1939, 87.

⁷⁴ Voggenreiter&Völkel 1940, 151; Huttenlocher 1939, 79,80.

⁷⁵ Esim. Edelmann 1939, 87; Huttenlocher 1939, 75; Jantzen&al. 1939, 36; Voggenreiter&Völkel 1940, 151. Uudistuneesta ukrainalaiskuvasta tarkemmin Kivioja 2014b, 86 ja Kivioja 2016, 85–90.

⁷⁶ Esim. Müting 1939, 43; Jantzen&al. 1940b, 93.

⁷⁷ Pfalz&Weber 1939, 131; Voggenreiter&Völkel 1940, 150.

⁷⁸ Venäläisen kansanluonteen kuvauksista 1930–1940-luvun saksalaisissa maantiedon oppikirjoissa tarkemmin Kivioja 2014b, 84–87 ja Kivioja 2016, 25–36,42–46.

den piirteen ja sotilaallisen taitavuuden lisääminen ”yleisvenäläisen” kuvaan herättää lähinnä ajatuksen, että oppikirjoilla haluttiin henkisesti valmistella oppikoululaisia Neuvostoliiton vastaiseen sotaan. Saksalaisia olisi vastassa taitavia ja kestäviä sotilaita, joihin olisi syytä suhtautua varoen. Ukrainalaisten erityisyyden korostamisen taustalla ovat todennäköisesti olleet Saksan sodanpäämäärät. Hans-Erich Volkmannin mukaan ukrainalaisten kansallista separatismia käytettiin oppikirjoissa verukkeena alueen sotilaalliselle miehitykselle ja taloudelliselle hyväksikäytölle.⁷⁹ Saksalaisten tulo Ukrainaan esitetäänkin sota-aikaisissa oppikirjoissa ”vapauttamisen” ja taloudellisen ”edistämisen” suurprojektina.⁸⁰

Aiemmin esiteltyjä viholliskuvan tunnusmerkkejä on sota-aikaisissa oppikirjoissa tunnistettavissa venäläisten sijaan Neuvostoliiton ja bolševismin kuvauksista. Toki jo 1930-luvun puolella, ennen sotaan, Neuvostoliittoa luonnehditaan hyvin kielteiseen sävyyn kommunistisena diktatuurina, jonka talous on retuperällä ja yhteiskunta muutenkin alikehittynyt.⁸¹ Sodan alettua ilmestyneisiin oppikirjoihin on lisätty kuitenkin aivan uusia tekstinkatkelmia, jotka maalaavat idän suurvallasta ja sen kantavasta aatteesta entistäkin synkemmän kuvan. Saksalaiset sotavuosien oppikirjat kertovat, että Neuvostoliiton ja bolševismin taholta ei voi odottaa hyvää, sillä ne ovat vuosien ajan keskittyneet vain aseiden tuottamiseen ja niiden kaikki toiminta on suuntautunut Saksan vahingoittamiseen.⁸² Nykyinen sotatila on Neuvostoliiton syytä, ja maa pakotti Saksan toimintaan⁸³, koska sen pyrkimyksenä on tuhota eurooppalainen kulttuuri⁸⁴. Oman maansa sisällä bolševistien tavoitteena on tuhota katkerin vihollisensa *Bauerntum*⁸⁵, maanviljelijäisyys, jota kansallissosialismissa arvostettiin suuresti, suorastaan idealisoitiin⁸⁶. Tällainen Neuvostoliitto-kuva täyttää lähes täydelleen Kurt Spillmannin määrittelemän viholliskuvan tunnusmerkit.

⁷⁹ Volkmann 1994, 230.

⁸⁰ Müting 1942, 42; Pfalz&Weber 1942, 134; Huttenlocher 1942, 75; Nolting 1942, 94; Jantzen&al. 1942, 26.

⁸¹ Esim. Schwarz&Weber&Wagner 1934, 98–102; Littig&Vogel 1935, 72–74; Aro&Rosberg&Pojärvi 1935, 65–66; Leiviskä 1934a, 122–124.

⁸² Esim. Huttenlocher 1942, 77; Müting 1942, 38.

⁸³ Esim. Müting 1941, 39; Pfalz&Weber 1942, 130.

⁸⁴ Esim. Liebscher&Bitterling&Otto 1942, 74; Huttenlocher 1942, 77.

⁸⁵ Müting 1942, 37–38.

⁸⁶ 1800-luvun *völkisch*-ajattelusta ammentavalle kansallissosialismin viljelijä oli sankari, joka antoi kansalle (*Volk*) elämän perustan välittämällä sille luonnosta kosmista, mystistä elinvoimaa maan antimia tuottamalla; ks. esim. Mosse 1981, 24; Bauer 2008, 113.

Suurvaltaan ja poliittiseen aatteeseen kohdistuva viholliskuvan kehitys on nähtävissä myös suomalaisissa Iivari Leiviskän oppikirjoissa. Esimerkiksi Leiviskän yleismaantieteen oppikirjan vuoden 1941 painokseen ilmestyy lähes kahden sivun mittainen petiittiteksti Suomen geopoliittisesta asemasta. Sen ydinsanomana on kertoa, kuinka Suomi kautta historiansa on ollut idän ja lännen välinen taistelualue ja ”*Venäjän alituisen uudistamien valloitusyritysten*” kohde. Väliasemansa vuoksi nykyisessäkin Suomessa

*”oli odotettavissa vaaraa idästä päin, sillä valtiollisesta heikkoudesta kohonneella Neuvostovenäjällä oli luonnollisestikin samanlaatuiset pyrkimykset alueensa laajentamiseen ja parempaan meriasemaan kuin tsaarien aikaisellakin Venäjällä”.*⁸⁷

Seuraavassa painoksessa vuodelta 1943 Suomen geopoliittisen aseman kuvaus sisältää paljon uutta tekstiä, muun muassa kuvauksen jatkosodan alkamisesta. Leiviskä kertoo, kuinka ”*Neuvostoliiton suunnitelmiin kuului Suomen valtaaminen*”, minkä seurauksena ”*aloitti se vihollisuudet Suomeakin kohtaan*”, vaikka se kävi jo sotaa Saksaa vastaan.⁸⁸ Neuvostoliitto on Suomen geopoliittisen aseman selostuksessa aktiivinen toimija, jatkuvasti uhkaava ja hyökkäävä – sanalla sanoen vihollinen.

Suomalaisten ja saksalaisten oppikirjojen viholliskuva kohdistuu siis samaan suuntaan: ei venäläisiin ihmisiin vaan bolševismiin ja Neuvostoliittoon. Saksalla on kuitenkin vielä eräs erityisryhmä, joka osoittautuu suureksi kansalliseksi ja rodulliseksi ”viholliseksi” niin oppikirjoissa kuin kaikessa tuonaikaisessa saksalaisessa julkisuudessaakin: juutalaiset. Ennen vuotta 1939 julkaistuissa kirjoissa juutalaisia harvoin edes mainitaan missään erityisessä roolissa. Vuoden 1939 jälkeen ilmestyneissä oppikirjoissa he esiintyvät merkittävämpinä henkilöinä. Suurin osa kommunistisen puolueen johtajista on ”*marksilaisia juutalaisia*”⁸⁹. Venäläisten helpon ohjailtavuuden vuoksi ”*juutalaisten onnistui lyödä venäläinen kansa kahleisiin, joista se ei omin voimin pysty vapautumaan*”⁹⁰. Kaiken kaikkiaan ”*juutalaiset ovat vaikuttaneet Neuvostoliitossa turmiollisesti*”⁹¹ Idänsodan alettua juuta-

⁸⁷ Leiviskä 1941b, 100–101.

⁸⁸ Leiviskä 1943, 102.

⁸⁹ Huttenlocher 1939, 77; myös Edelmann 1939, 87 mainitsee juutalaiset johtavassa asemassa Neuvostoliitossa.

⁹⁰ Mütting 1939, 43.

⁹¹ Voggenreiter&Völkel 1940, 153.

laisia koskevat kuvaukset pitenevät ja kärjistyvät huomattavasti vuoden 1942 ja varsinkin vuoden 1943 painoksiin. Kaikenlainen rappio Neuvostoliitossa osoitetaan heidän syykseen, ja oppikirjojen kokonaisarvio juutalaisista kuuluu: ”*He ovat saksalaisuuden todellisia vihollisia.*”⁹²

Oppikirjat aikansa kuvastimena ja kannattajana

Venäjä ja venäläiset ovat pitkin historiaa olleet eurooppalaisille tärkeä itsereflektion ja politiikan teon välikappale. Venäjää ja venäläisiä kommentoimalla on määritelty oman kulttuurin ja yhteiskunnan ihanteita sekä toisaalta haettu oikeutusta omille poliittisille tavoitteille. Artikkelissa analysoidut suomalaiset ja saksalaiset maantiedon oppikirjat asettuvat näin osaksi vanhaa eurooppalaista kansallisuuksien pohdiskelun ja kategorisoinnin traditiota.

Oppikirjat korostavat ”omaan” kansallisuuteen laskettavien, Neuvostoliitossa elävien ryhmien erityisyyttä ja paremmuutta venäläisiin verrattuna. Venäläisiä ei kuitenkaan moitita tai leimata ilkeämielisesti, vaan sen sijaan oman kansallisuuden tai siihen kuuluvaksi laskettavien erityisyyttä ja erinomaisuutta tuodaan esiin. Venäläisyyden eroa ja huonommuutta suomalaisuuteen ja saksalaisuuteen tehdään siis oppikirjoissa näkyväksi ennen kaikkea epäsuorin keinoin, mikä on johtunut erilaisista syistä, aina kasvatusihanteista valtiollisten ulkosuhteiden vaalimiseen. Toisaalta on helppo uskoa, että siinä isänmaallisuutta korostavassa ilmapiirissä, jonka keskellä suomalais- ja saksalaislapset koulua tuolloin kävivät, jo pelkkä epäsuora viittaus oppikirjassa ”meidän” ja ”muiden” eroista on riittänyt välittämään viestin oman kansallisuuden arvosta ja ylemmyydestä.

Varsinaisen viholliskuvan tuntomerkkejä oppikirjojen venäläiskuvista ei ole löydettävissä edes sota-aikana. Venäläisten sijaan todelliseksi ”viholliseksi” saksalaisissa kirjoissa ja yhdessä suomalaisessa oppikirjassa paljastuvat Neuvostoliitto ja bolševismi, joista annetut kuvaukset sotavuosien painoksissa pyrkivät suorastaan perustelemaan idänsodan välttämättömyyttä. Bolševismin rinnalla saksalaisissa kirjoissa herrakansaa uhkaavat lisäksi vielä juutalaiset, joiden kontolle koko Neuvostoliitossa nähty rappio pannaan. Oppikirjat toimivat siten myös suurten poliittisten suunnanmuutosten aktiivisina tukijoina eikä pelkästään niiden herkkinä seurailijoina.

Lähteet

⁹² Wagner&Liebscher 1940, 91; myöhemmässä painoksessa ”peräänantamattomia vihollisia”, Liebscher&Bitterling&Otto 1942, 84. Venäläisten viholliskuvasta 1930–40-luvun suomalaisissa ja saksalaisissa maantiedon oppikirjoissa tarkemmin Kivioja 2014, 95–107.

Painetut lähteet

Oppikirjat

Aro, J. E. & Rosberg, J. E. & Poijärvi, L. A. P. 1935, 1939, 1941. Koulun maantieto. Otava, Helsinki.

Bausenhardt, K. & Huttenlocher, St.-R. 1937. Erdkunde für höhere Lehranstalten unter besonderer Berücksichtigung Südwestdeutschlands. 5. Teil: Deutschland 2. Gang mit Einführung in die Geologie Deutschlands. Die europäischen Weltmächte. R. Oldenbourg, München.

Edelmann, M. (toim.) 1939. Heimat und Welt. Teubners Erdkundliches Unterrichtswerk für höhere Schulen. Band 3: Afrika / Asien / Australien. B. G. Teubner, Leipzig.

Gerloff, Fritz & Eggers, W. (toim.) 1934. Erdkundliches Arbeitsbuch für höhere Lehranstalten. Unter- und Mittelstufe II: Europa außer Deutschland. List & von Bressensdorf, Leipzig.

Heck, Karl & al. (toim.) 1933a. E. von Seydlitzsche Geographie für höhere Lehranstalten. (Kurzausgabe.) Fünftes Heft: Die Erde als Ganzes und das Lebensraum. Staatenkunde und Wirtschaftsgeographie. Kulturgeographie Deutschlands. Ferdinand Hirt, Breslau.

Heck, Karl & al. (toim.) 1933b. E. von Seydlitzsche Geographie für höhere Lehranstalten. (Kurzausgabe.) Zweites Heft: Europa ohne das Deutsche Reich, Österreich, die Schweiz und die Niederlande. Ferdinand Hirt, Breslau.

Huttenlocher, Fritz 1939, 1942. Erdkunde. Dritter Teil: Außereuropa, erster Teil. R. Oldenbourg, München.

Jantzen, Walther & al. (toim.) 1939, 1940a, 1942. E. von Seydlitzsche Erdkunde für höhere Schulen. Zweiter Teil: Europa. Ferdinand Hirt, Breslau.

Jantzen, Walther & al. (toim.) 1940b. E. von Seydlitzsche Erdkunde für höhere Schulen. Dritter Teil: Die Ostfeste. Ferdinand Hirt, Breslau.

Knieriem, Friedrich (toim.) 1936. Prof. Dr. Supans Deutsche Schulgeographie. Mittelstufe. Justus Perthes, Gotha.

Leiviskä, Iivari 1934a. Koulun maantieto. WSOY, Porvoo.

- Leiviskä, Iivari 1934b, 1941, 1943. Yleismaantiede oppikouluja varten. WSOY, Porvoo.
- Liebscher, Roland & Bitterling, Richard & Otto, Theodor 1942. Erdkunde. Siebenter Teil: Die staatliche und wirtschaftliche Gestaltung der Erde. R. Oldenbourg, München.
- Littig, Friedrich & Vogel, Hermann 1935. Geographie für höhere Lehranstalten. Neunter Teil: Deutsche Gegenwartskunde (geographisch-politisch gesehen). R. Oldenbourg, München.
- Müting I. (toim.) 1939, 1940, 1941, 1942. Heimat und Welt. Teubners Erdkundliches Unterrichtswerk für höhere Schulen. Band 2: Europa. B. G. Teubner, Leipzig.
- Nolting, Werner (toim.) 1939, 1941, 1942. Heimat und Welt. Teubners Erdkundliches Unterrichtswerk für höhere Schulen. Band 7: Staatliche und wirtschaftliche Gestaltung der Erde. B. G. Teubner, Leipzig.
- Pfalz, Richard & Weber, Walter (toim.) 1939, 1942, 1943. Erdkundebuch für höhere Schulen. Zweiter Teil: Die außerdeutschen Länder und Völker Europas. Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main.
- Rüsewald, Karl & Schäfer, Wilhelm (toim.) 1936. Teubners Erdkundliches Unterrichtswerk für höhere Lehranstalten. Band 7: Politische und Wirtschaftsgeographie. B. G. Teubner, Leipzig.
- Sahlberg, Sigurd 1934. Lärobok i geografi för lärdomsskolor II. Söderström & C:o, Helsingfors.
- Schwarz, Sebald & Weber, Walter & Wagner, Julius 1934. Erdkundliches Arbeitsbuch. Band 1. Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main.
- Schwarz, Sebald & Weber, Walter & Wagner, Julius 1936a. Erdkundliches Arbeitsbuch. Band 2. Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main.
- Schwarz, Sebald & Weber, Walter & Wagner, Julius 1936b. Erdkundliches Arbeitsbuch. Band 3. Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main.
- Schwerd, Andreas (toim.) 1938. Geographie für höhere Lehranstalten. Dritter Teil: Länderkunde von Europa. R. Oldenbourg, München.
- Voggenreiter, Franz & Völkel, Rudolf (toim.) 1940. Erdkundebuch für höhere Schulen. Siebenter Teil: Die staatliche und wirtschaftliche Gestaltung der Erde. Moritz Diesterweg, Frankfurt am Main.
- Wagner, Paul & Liebscher, Roland 1940. Erdkunde. Siebenter Teil: Die staatliche und wirtschaftliche

he Gestaltung der Erde. R. Oldenbourg, München.

Wührer, R. (toim.) 1937. Geographie für höhere Lehranstalten. Siebenter Teil: Geographische Staatenkunde von Europa mit Ausnahme von Deutschland, England und Frankreich. R. Oldenbourg, München.

Opetussuunnitelmat ja komiteanmietinnöt

Asetus oppikoulujen lukusuunnitelmista sekä valtion oppikoulujen oppiennätykset ja metodiset ohjeet. Oppikoulujen lukusuunnitelmista kesäkuun 13 päivänä 1941 annettu asetus, opetusministeriön valtion oppikouluja varten kesäkuun 19 päivänä 1941 vahvistamat oppiennätykset ja kouluhallituksen kesäkuun 26 päivänä 1941 vahvistamat metodiset ohjeet. Valtioneuvoston kirjapaino, Helsinki 1944.

Erziehung und Unterricht in der höheren Schule. Amtliche Ausgabe des Reichs- und Preußischen Ministeriums für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung. Weidmannsche Verlagsbuchhandlung, Berlin 1938.

Oppikoulukomitean mietintö marraskuun 3 päivältä 1932. Komiteanmietintö n:o 6, 1932. Valtioneuvoston kirjapaino, Helsinki 1933.

Kirjallisuus

Bauer, Kurt 2008. Nationalsozialismus. Ursprünge, Anfänge, Aufstieg und Fall. Böhlau Verlag, Wien.

Beller, Manfred 2007a. Imagology: Preception, image, imagology. Teoksessa: Beller, Manfred & Leerssen, Joep (toim.). *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Rodopi, Amsterdam, 3–16.

Beller, Manfred 2007b. Stereotype. Teoksessa: Beller, Manfred & Leerssen, Joep (toim.). *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Rodopi, Amsterdam, 429–434.

Bernhardt, Hans-Michael 1994. Voraussetzungen, Struktur und Funktion von Feindbildern. Vorüberlegungen aus historischer Sicht. Teoksessa: Jahr, Cristoph & Mai, Uwe & Roller, Kathrin (toim.). *Feindbilder in der deutschen Geschichte. Studien zur Vorurteilsgeschichte im 19. und 20.*

Jahrhundert. Metropol Verlag, Berlin, 9–24.

Fricke-Finkelnburg, Renate (toim.) 1989. Nationalsozialismus und Schule. Amtliche Erlasse und Richtlinien 1933–1945. Leske + Budrich, Opladen.

Heske, Henning 1988. ”...und morgen die ganze Welt...” Erdkundeunterricht im Nationalsozialismus. Focus-Verlag, Giessen.

Holmén, Janne 2006. Den politiska läroboken. Bilden av USA och Sovjetunionen i norska, svenska och finländska läroböcker under Kalla kriget. Acta universitatis upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 221 [elektroninen versio]. Uppsala universitet, Uppsala.

Keim, Wolfgang 1997. Erziehung unter der Nazi-Diktatur. Band II, Kriegsvorbereitung, Krieg und Holocaust. Primus Verlag, Darmstadt.

Kemiläinen, Aira 1994. Suomalaiset, outo Pohjolan kansa. Rotuteoriat ja kansallinen identiteetti. Historiallisia Tutkimuksia 177. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.

Kivioja, Virpi 2014a. ”Raaputa venäläistä, niin löydät tataarin”. Neuvostoliiton ja venäläisten ”aasialaisuus” saksalaisissa maantieteen kouluoppikirjoissa 1930- ja 1940-luvuilla. *Hybris – esseistis-asiallinen tiedelehti*, 3/2014, <hybrislehti.net/32014---itä-ja-länsi>.

Kivioja, Virpi 2014b. Sekoitus itää ja länttä. Venäläiskuvat suomalaisissa ja saksalaisissa maantiedon oppikirjoissa 1933–1945. Teoksessa: Kuranne, Jouko (toim.). *Oppikirjat oman aikansa ilmentyminä. Suomen kasvatuksen ja koulutuksen historian seuran vuosikirja 2014*. Koulu ja menneisyys LII. Suomen kasvatuksen ja koulutuksen historian seura, Helsinki 2014, 76–95. <www.kasvhistseura.fi/site/?lan=1&page_id=76>

Kivioja, Virpi 2016. Ristiriitainen ryssä. Venäläinen kansanluonne, rotu ja viholliskuva suomalaisissa ja saksalaisissa maantieteen kouluoppikirjoissa 1933–1944. Poliittisen historian tutkimuksia 42. Turun yliopisto, Turku.

Leerssen, Joep 2007a. Image. Teoksessa: Beller, Manfred & Leerssen, Joep (toim.). *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Rodopi, Amsterdam, 342–344.

Leerssen, Joep 2007b. Imagology: History and method. Teoksessa: Beller, Manfred & Leerssen,

- Joep (toim.). *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey*. Rodopi, Amsterdam, 17–32.
- Liedtke, Max 2010. Zur Entstehung von Feind- und Freundbildern am Beispiel des deutschsprachigen Schulbuchs. Historische Darstellung und evolutionstheoretische Hintergründe. Teoksessa: Djurović, Arsen & Matthes, Eva (toim.). 2010. *Freund- und Feindbilder in Schulbüchern*. Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn, 19–32.
- Luostarinen, Heikki 1986. Perivihollinen. Suomen oikeistolehdistön Neuvostoliittoa koskeva viholliskuva sodassa 1941–44. Tausta ja sisältö. Vastapaino, Tampere.
- Melgin, Elina 2014. Propagandaa vai julkisuusdiplomatiaa? Taide ja kulttuuri Suomen maakuvan viestinnässä 1937–52. Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta 36 [elektroninen versio ilman sivunumerointia]. Helsingin yliopisto, Helsinki.
- Mosse, George L. 1981. *The Crisis of German Ideology. Intellectual Origins of the Third Reich*. Schocken Books, New York.
- Paasi, Anssi 1984. Kansanluonnekäsitteestä ja sen käytöstä suomalaisissa maantiedon kouluoppikirjoissa. Tutkimus alueellisista stereotyyppioista. Kasvatustieteiden tiedekunnan tutkimuksia 2. Joensuu yliopisto, Joensuu.
- Paasi, Anssi 1998. Koulutus kansallisena projektina. ”Me” ja ”muut” suomalaisissa maantiedon oppikirjoissa. Teoksessa: Alasuutari, Pertti & Ruuska, Petri (toim.). *Elävänä Euroopassa. Muuttuva suomalainen identiteetti*. Suomen itsenäisyyden juhlarahaston Sitran julkaisuja 210. Vastapaino, Tampere, 215–250.
- Urban, Elke 2010. Freund- und Feindbilder in Rechenbüchern der NS-Zeit und der DDR. Teoksessa: Djurović, Arsen & Matthes, Eva (toim.). 2010. *Freund- und Feindbilder in Schulbüchern*. Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn, 67–74.
- Virtanen, Anna-Maija 1985. Gobineaun rotuoppi ja germaanien ihannointi. Teoksessa: Kemiläinen, Aira & Hietala, Marjatta & Suvanto, Pekka (toim.). *Mongoleja vai germaaneja? Rotuteorioiden suomalaiset*. Historiallinen Arkisto 86. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 53–68.
- Volkman, Hans-Erich 1994. Das Rußlandbild in der Schule des Dritten Reiches. Teoksessa: Volkman, Hans-Erich (toim.). *Das Rußlandbild im Dritten Reich*. Böhlau Verlag, Köln, 225–255.

Vorein, Christian 2010. Von "nordischen Herren" und "slawischen Untertanen" – Textstrategien zur Etablierung von Freund- und Feindbildern in Geschichtslehrbüchern der NS-Zeit. Teoksessa: Djurović, Arsen & Matthes, Eva (toim.). 2010. *Freund- und Feindbilder in Schulbüchern*. Julius Klinkhardt, Bad Heilbrunn, 43–54.

Vuorinen, Marja 2012. Introduction. Enemy Images as Inversions of the Self. Teoksessa: Vuorinen, Marja (toim.). *Enemy Images in War Propaganda*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 1–13.

Wagenlehner, Günther 1989. Feindbild. Einführung. Teoksessa: Wagenlehner, Günther (toim.). *Feindbild. Geschichte - Dokumentation - Problematik*. Report Verlag, Frankfurt am Main, 6–16.